

Dugih 100 km hoda

Petak, 25. svibnja 1945.

Dva su dana protekla bez naročitih događaja, osim što su predvečer stizale nove grupe izmučenih zarobljenika. Da je u staru ciglanu slučajno bilo dopremljeno nešto hrane, onda bi količina bila premala da udovolji potrebe stotina pregladnjelih kostura. U našem slučaju bili smo predaleko da stignemo u red kako bismo dobili samo koju mrvicu. Svaki bi napor bio uzaludan, te nepotrebno trošenje polako nestajućih tjelesnih rezervi. U petak poslije podne primijetili smo dolazak velikog broja vojnika koji su se razmiljali oko ograde dok su drugi čekali kod ulaza. U ciglani se skupilo mnogo zarobljenika koje sigurno nitko nije brojao ili popisao njihova imena.

U četvrtak kasno poslije podne zarobljenici su počeli napuštati ciglanu. Kolona je bila vrlo duga, sudeći po broju sprovodnika koji su se okupili kod izlaza. Sigurno će dobro paziti na nas kada budemo noću hodali, ali nitko nije znao kamo ćemo ići. Uskoro smo vidjeli da je kolona krenula na istok i da će tako doći u Lonjsko Polje. Naša su se nagađanja potvrdila kada smo preko starog mosta prešli Savu blizu Galdova. Hodali smo ustaljenim korakom i s redovitim stankama skoro svakog sata. Stanka je trajala desetak minuta, pa je kolona kretala dalje u mrak. U noćnoj smo tami izgubili svaku kontrolu nad vremenom i prostorom kojim smo se kretali.

Uspio sam napraviti dobre poveze za noge, pa nisam morao mnogo paziti kuda stupam. Nisam više mario ako bi povezi kasnije popustili ili spali, jer bi se na tabanima tada stvorila deblja kora blata dok stari sloj ionako nisam oprao. Sati su prolazili, pa sam hodao kao u nekom transu svjesno nastojeći održavati stalni kontakt sa svojim kolegom u paru. Vet je bio katkada meni s lijeve strane, pa onda s desne već prema tome tko je od nas dvojice bio u vanjskom, odnosno unutarnjem redu. Na cesti nije bilo drugoga prometa, pa su četveroredi išli sredinom kameno makadamske ceste, sloj prašine je bio ugodniji za one koji su bili bosih stopala.

I tako smo hodali satima, jedan kao drugi, s prekidima, pa bi se spustili na cestu tamo gdje smo stali. Ponavljao se onaj val koji je rušio red za redom čim bi čelo stalo. Sklupčali bi se jedan uz drugoga kao životinje tražeći tjelesnu toplinu i sigurnost u zbitom stadu koje se tjera ka nepoznatom cilju. Drijemali bismo tako sve dok od čela nije krenuo novi val uspravljaajući polegla tijela kao u neku dugu gusjenicu s tisuću stopala. Katkada sam čuo ono bubnjanje iz dubine podsvijesti, pa bi me potaklo da se sjetim još kojeg stiha iz "Putnika". Ni sam ne znam zašto sam se uvijek vraćao toj pjesmi, ali ovog stiha sam se isto sjetio:

Naokolo magla pada,
Zastrta je mjesečina,
Ne vidi se zvijezdam traga;
Majko mila, majko draga,
Da ti vidiš svoga sina!

Možda mi je noć bez mjesečine i zvijezda pomogla da sam se sjetio tog stiha. Ne sjećam se mnogo što se događalo na putu jer sam se sve više bavio svojim sjećanjima. Znam da smo noću prešli most na Lonji, ali prolazi kroz naselja nisu mi ostali u sjećanju. Sigurno je da nas nitko nije dočekivao, kada smo prolazili kroz manja ili veća ljudska naselja, kao da su žitelji u njima izumrli. Mora da sam se nalazio u stanju duševne obmanuti za sve vrijeme te duge i mrkle noći bez kraja. Jedva da smo izustili koju riječ ili upozorenje drugome kad bismo promijenili mjesto u koloni: sad si u unutrašnjem redu, kada stanemo onda si u vanjskom redu i tako dalje u beskraj...

Nakon slijedeće stanke bio sam u vanjskom redu, pa sam morao pažljivije hodati i držati oči otvorenima. Sjetio sam se oca koji je bio fanatični planinar i hodao neumorno mnoge sate, a pri tome rado pjevao svojim glasnim tenorom. U ljeto 1940. tata je dobio poziv da se javi na vojnu dužnost u Velikoj Gorici, pa je to bilo prvi i zadnji put da je bio u vojsci. Vjerojatno ga je neki nezadovoljan klijent cinkao, jer je otac bio oslobođen vojske u 1. svjetskom ratu zbog neprirodnog položaja srca. Tata je stigao u jedinicu na granici prema Italiji, pa je došavši tamo izazvao pravu senzaciju, jer za njega nisu našli prikladnu uniformu. Otac je bio krupnog rasta s dvostrukim obimom prsiju, a bio je jak što nije čudo kod njegovih 125 kg i 1,8 m visine. Na koncu je ocu naređeno da prenosi poštu, pa je tako svakoga dana hodao oko 40 km nizbrdo do komandature, te natrag uzbrdo do položaja.

Otac je obavljao svoju dužnost puna dva mjeseca i to pri svakom vremenu, ali u svojem planinarskom odijelu, osim što su opasač i šajkača bili jedini vojnički elementi na njemu. Sjetio sam se kako je izgledao na fotografiji koju nam je poslao s napomenom da se izvrsno osjeća provodeći svoj godišnji odmor planinareći. Otac je imao izvrstan tek, pa je jeo bar za dvojicu, spavao je punih 8 sati dnevno, da bi onda ponovno krenuo na put po poštu. Kako li je tata mogao naći pravi put, upitao sam se? Tata je uvijek htio ići prečicom, a pri tome je u suštini bio antitalent za orijentaciju. Ja sam to morao iskusiti na sebi nekoliko puta u dječjačkoj dobi kada sam tatu slijepo pratio na njegovim prečicama. Tek bi ga moje suze i glasni protesti ponukali da stane i upita: "A kojim bi putem, sine, ti htio ići dalje?" Koliko se sjećam, ja sam ga uvijek vratio k pravom putu do željenog cilja. Već tada me je moja darovitost za orijentaciju spasila iz nepriličnih situacija. A sada?

Na obzorju se već danilo kada sam opet hodao u vanjskom redu. Taj je petak, 25. svibnja, bio deseti dan nakon moje predaje JA, a bio sam još daleko od Osijeka, iako sam do sada sigurno marširao više od 200 kilometara. Zacijelo

to vrijeme nisam dobio nikakvu odgovarajuću hranu, a žeđ sam mogao utažiti samo kod prigoda bez životne opasnosti. Pobjednička se vojska uopće ne pridržava osnovnih uvjeta predviđenih ženevskom Konvencijom o ratnim zarobljenicima. Nitko se do sada nije brinuo za nas ratne zarobljenike, niti su nas ikada do sada prebrojali, a pogotovo ne popisali imenom. Niti u logorima, a niti su sprovodnici pravili razlike između vojnika i časnika. Za njih smo bili izopćenici bez ikakvih prava i nepoželjni tako dugo dok smo na životu. Za svaki ćemo režim u Jugoslaviji biti nepodobni i nepoželjni, pogotovo kao svjedoci svih strahota i zlostavljanja posljednjih desetak dana. Mučenik će izgubiti svoj život, ali se neće moći sjećati što je sve propatio.

Došao sam do zaključka da će svaki takav režim nastojati spriječiti bilo kakvo spominjanje pamćenja, te uništiti svaku zabilješku o tome, što se dogodilo za vrijeme prvih nekoliko tjedana nakon završetka rata. Time sam potpuno zbrisao sva svoja naivna iščekivanja da bi konac rata mogao donijeti mir i red napaćenom narodu i domovini u kojoj sam uzrastao. Ta su me razmišljanja toliko zaokupila, da sam za izvjesno vrijeme zaboravio recitirati stihove iz "Putnika". Katkada bih u podsvijesti čuo glazbu drugog stavka "Marche Funèbre" Beethovenove simfonije kada bismo nakratko stali, pa zatim opet počeli hodati. Skoro neopaženo prešli smo željezničku prugu južno od Kutine.

Tmurno jutro nije obećavalo ništa dobro. Debeli su se crni oblaci vukli nebom, pa sam očekivao kišu. Kako će to biti hodati po kiši, promočen i bosonog gaziti u blatu do gležnjeva? Sigurno neće biti zabavno, ali će mi kiša bar malo sprati prljavštinu na licu i rukama. Zrak je bio topao, pa mi neće biti hladno, a kišom ću moći malo utažiti tu strašnu žeđ. Nevjerojatno kako mogu biti toliko žedan, a k tome izdržati bez vode tako dugo. Žeđ je sigurno bila najveća neugodnost koju smo morali podnositi, pa smo se dovijali na više različite načine da bismo bar malo ovlažili usne i jezik. Najbolje je bilo imati ručnik ili bilo kakav komad tkanine koju bismo namočili u lokvi uz put, a potom bismo sisali vlagu iz tkanine. Kako smo tom istom tkaninom brisali znoj i prašinu, to je vlaga isisana iz tkanine imala okus soljene gline katkada pomiješana sa zrcima pijeska na zubima.

Ponovno se probudilo sjećanje na tatin godišnji odmor 1939. koji smo proveli planinareći po Velebitu. Stanovali smo u novoootvorenoj kući podno samoga "kubusa" na cesti od Oštarija za Karlobag u sjevernom Primorju. Cesta je bila vrlo opasna zbog čestih i oštih zavoja, te strmih uspona odnosno spustova. Za vrijeme jače bure nije bilo moguće održavati promet cestom, pa smo za to vrijeme ostali u kući dan-dva dok se bura nije smirila. Cesta prema Oštarijama nije bila toliko opasna, tim više što su uz cestu bile prastare šume, pa su šetnje tamo bile ugodne. Često smo odlazili do potoka u šumi gdje smo lovili riječne rakove, pa smo jednom došli preblizu medvjedem brlogu. Srećom, se medvjed polako gegao dublje u šumu, a mi nastavili uspješno loviti rakove s usmrđenim kozjim crijevom privezanim na štap.

Cesta preko "Kubusa" za Karlobag nije bila ugodna za šetnje, kao niti sve one kozje staze uzduž i poprijeko po Velebitu. Na nadmorskoj visini od oko 1000 m u golom kraškom terenu su staze bile strme s jedne stijene na drugu. Osim toga se na stazi moralo oprezno obilaziti ili prekoračiti bezbroj pukotina tipičnih za goli krš. Otac je sa svojim prijateljima htio istražiti sve vrhove i udoline sjevernog Velebita, pa i špilju ako bi otvor špilje bio dovoljno velik za njegov omašni struk. Hodanje je Velebitom po suncu bilo uvijek vrlo vruće zbog odsjaja bijelih stijena. Stijene su sve bile slične, pa je bilo teško procijeniti udaljenost i vrijeme potrebno da se prijeđe s jedne stijene na drugu. Zbog toga smo hodali i po dva-tri sata više, nego li je bilo predviđeno. Iz sigurnosnih je razloga naš mjesni vodič vodio sa sobom magarca imenom "Zvonko" koji je nosio burenca s vodom i hranu za našu grupu planinara.

S prijateljio sam se sa svojim imenjekom, ne samo zato što je nosio mlaku kišnicu u burencima. "Zvonko" je uvijek išao ustaljenim korakom, a birao je pravi put koji bi vodio do mjesta s vodom u nekoj beznačajnoj pukotini ili do malog ulaza u podzemnu špilju. Nevjerojatno kako je taj magarac birao pravu stazu, no na povratku ga nismo mogli više slijediti, jer mu se uvijek žurilo kući. Ujutro bi ga vodič zvao imenom, pa bi se magarac odmah oglosio dugim njištanjem koje bi me probudilo. Njištao je uvijek kada mu se nešto nije svidjelo i na povratku kući kao da nam želi dati do znanja da požurimo za njim. Često sam se držao za njegov samar što je bilo veliko olakšanje za mene da mogu držati korak sa starijima. Sada, samo nekoliko godina kasnije, čeznuo sam za svojim prijateljem magarcem da me vodi i pomaže pri hodanju na tom groznom putu.

Nije bilo "Zvonka" s burencima punim mlake kišnice čiji mi okus nije previše prijao unatoč žeđi. Oh, da mi je bar malo te bljutave kišnice, pio bih je kao da je nektar. Na čas mi se san učinio toliko stvarnim, da sam se okrenuo i potegao Vetovu ruku kao da se držim za "Zvonkov" samar. Odmah sam došao k sebi shvativši da sanjam u po' bijela dana. Bio sam ljut na samoga sebe jer sam se podao podivljalom umišljaju uspomena. Oh, Zvonko, moj magareći prijatelju, gdje si sada? Da si živ kuda bi me vodio? Sigurno u skrovitu špilju sa strmim i uskim ulazom u svježinu podzemnog prostora. Tamo na dnu bih se odmorio i pio osvježavajuću vodu iz kraškog jezera, pa bih zaboravio svu umornost i teški čemer.

Pogled na Tvrđu sa sjevernim bedemom - perorez iz mape «Stari Osijek» J. Gojkovića.

Počelo je kišiti! U početku je to bila samo rosna kišica dok smo prolazili kroz Banovu Jarugu - važno željezničko čvorište na rijeci Pakri. Pakra izvire u Psunj-planini, pa teče niz Ravnu Goru do ušća u Savu. Tu smo primijetili da je kolona krenula na sjever slijedeći željezničku prugu i uzvodno rijekom Pakre. Podne je već davno prošlo, a kiša je dalje neprekidno padala. Svi smo bili mokri do kože, a promočena nam se odjeća lijepila na tijelima. Osjećao sam ugodno hlađenje na stopalima hodajući raskvašenom cestom, a katkada kroz muljevito blato. Sada me više nije toliko mučila žeđ, koliko glad, pa sam izvadio kožicu slanine i žvakanjem pokušao prevariti neutaživu glad.

Umor i pomanjkanje hrane usporavalo je hod zarobljenika, pa je kolona vrlo polako napredovala. Nitko se nije osvrtao za stražarima gdje se nalaze pored kolone, pa niti kada bi im došla smjena. Naša je osnovna briga bila ostati u koloni i blizu jedan drugome. Drži se svoga kolege u paru i reda, pa ćeš možda preživjeti. Bori se svim svojim snagama protiv umora, gladi i žeđi (bez stvarnog redoslijeda) jer nas je sve to jednako mučilo. Nitko se nije obazirao na to ako bi netko istupio iz kolone ili se nije ustao da bi krenuo dalje u koloni. Mi smo morali hodati - neumoljivo i nemilosrdno hodati. Hodati i dalje samo hodati ...

Kolona se još uvijek kretala na sjever i u smjeru naših domova, pa sam stao računati koliko je još daleko do Osijeka? Udaljenost do kuće je bila još velika, pa me je spopala nedoumica hoću li uopće moći još izdržati taj dugi put. Hoćemo li uopće ići za Osijek? Kuda bismo trebali doći da prestane ovaj križni put? Bože Svevišnji, što sam gladan! Ta će mi glad preokrenuti svu iznutrica naopako. Kad bih imao samo neku malenkost da pojedem ili da mogu bar što žvakati ili sisati! Hajd' Zvonko, nađi si kakav korijen, može biti luk ili repa, glavica salate ili kakva zelenjava, bilo što! U sebi sam počeo govoriti pokušavajući se ohrabriti i prisiliti da nešto učinim. Prolazeći kroz selo Gaj, kolona je opet jednom stala, pružila mi se sretna prigoda jednog obližnjeg

povrtnjaka. Izvukao sam neki korijen nekog povrća s lišćem, pa ga odmah zagrizao. Ponudio sam Vetu još jedan takav korijen, uzeo ga je napravivši grimasu svojim blatnjavim licem. Vet se konačno odlučio zagristi, nakon što sam ga uvjerio da korijen ima dobar ukus i da je bolje išta za jelo nego ništa.

Mrak je postajao sve jači, ne samo zbog naoblake, već zbog skore noći. U Gaju nije bilo nikoga pred kućama ili na prozorima, dok je širinom ceste polijegala dugačka kolona zarobljenika. Od zarobljenika se nitko ne bi usudio udaljiti s ceste i potražiti pomoć ili nestati neopažen u tami u kući ili vrtu. Tko zna kako bi ga dočekali seljani ili bi ga čak predali stražarima? Iskustva proteklih dana duboko su sjedila u svima, pa sigurno ne bi nitko pokušao uspostaviti kontakt s nevidljivim stanovnicima sela Gaj. Malo zatim smo opet morali krenuti da bih se, klipšući u ritmu kolone, opet prepustio ljepšim uspomenama iz djetinjstva. U osami svoga duha pokušao sam se sjetiti jesam li ikada prije bio tako gladan kao sada.

Sjetih se tako događaja kada sam pratio oca na izlet u Veliku na otvaranje novog planinarskog doma blizu vrha Papuka. Vlakom smo doputovali u Slavonsku Požegu, gdje smo prenoćili u nekom jednostavnom konačistu. Tata je bio predsjednik osječkog planinarskog društva, pa je trebao održati prigodni govor u vezi sa svečanim otvaranjem Doma planinarskog društva iz Slavonske Požege. Ustali smo u 4 sata te još prije zore krenuli pješke do vrha Papuka i to bez doručka. Tata je htio stići do Velike što ranije. Svakom nedoraslom gradskom mladiću bi rano ustajanje bila prava muka, ali ostati bez doručka i gladan hodati brzo slijedeći oca. To je bilo previše za mene dvanaestogodišnjaka.

Za mraka su mi tekle suze niz obraze, a zbog strašne gladi bio sam sav jadan i nesretan zbog sudbine koja me je snašla. Pri danjem svjetlu smo neumorno hodali gore, pa opet malo dolje po čvrstom zemljanom putu a kojemu kao da nije bilo kraja. Tata nije bio zadovoljan našim napretkom prema Velikoj, pa je odlučio poći prvom prečicom i tako stići brže do cilja. Počeli smo se uspinjati uskom i strmom stazom što je samo pojačalo moj očaj. Da bude još gore, tata je opet izgubio orijentaciju, pa smo izbili pred visoku i strmu stijenu nekog kamenoloma. Ovom prečicom nije bilo moguće ići dalje!

Od kamenoloma je vodila utabana staza desno i dolje do nedalekog puta kojim smo krenuli jutros. Zašto smo se morali uspinjati tom strmom prečicom koja nas uopće nije dovela bliže cilju? Izgubio sam kontrolu nad sobom i počeo plakati tražeći nešto za pojesti. Netko mi se od planinara smilovao i ostao sa mnom dok je tata krenuo dalje utabanim putem do Velike. Nakon što sam se najeo i popio topli čaj, krenuo sam u pratnji svog dobrotvora širokom stazom do Doma. Do novoga doma smo stigli u velikoj grupi posjetitelja, a ja sam imao posebnu sreću, jer me je netko poveo u svojoj laganoj kočiji zadnji dio puta. Smjestio sam se u sobi koja je bila rezervirana za nas i otišao pred dom vidjeti svečanost otvaranja. Tata je stigao na vrijeme održati svoj lijepi pozdravni govor, a vidjeli smo se tek nakon svečanosti pri svečanom ručku.

Nikada kasnije nismo o tome govorili, jedino sada kad sam se sjetio kakva me je glad tada mučila, pa sam se izmoren osjećao jako osamljenim u svom jadu. Kad bih opet mogao biti dječakom i da me netko poveze u svojim kolima bar dio ovoga teškoga puta!

Slijedeća je stanka potrajala mnogo duže, ali smo zatim nastavili više kilometara po krivudavoj i uskoj cesti koja je vijugala kroz gustu šumu. To mora da je bila neka sporedna cesta čiju kolničku površinu nisam osjećao pod tabanima koji su već otupili na bol kao i noge, osim osjećaja da još hodaju. Sada smo neprekidno hodali već više od 24 sata, a nitko nam nije htio reći kamo idemo i kada će doći kraj toj mucu. U noći nam je postalo hladno, a k tome se vlaga odjeće i šume uvlačila u naše kosti. Cvokotali smo kad bismo stali, a mnogi se nisu više digli s te ceste.

Pred praskozorje smo stigli na glavnu cestu koja s juga, od Okučana, prelazi preko slavonskog gorja do Virovitice, kroz mjesta s toplicama Pakrac i Daruvar. Mi smo u noći očito išli nekim zaobilaznim putem, jer nismo prošli kroz Lipik i Pakrac. Glavnom smo cestom prvo išli nizbrdo, nakon što smo se cijelu noć mučili hodati uzbrdicama. Nakon Badljevine je počeo uspon na cesti, a kod Podborskih Doljana sam mislio da se neću nikada uspjeti uspeti strmom cestom na prilazu Daruvaru. Preda mnom sam vidio dugu kolonu u kojoj je svaki svakome pomagao na usponu, da bi ga na koncu ipak svladali puževim korakom. Svevišnji Bože, kakva je teška kušnja stigla te klonule zarobljenike? Oni hodaju bez hrane i sna više od 30 sati prešavši do sada oko 95 kilometara!

Sporo, vrlo sporo kretali smo se na strmom dijelu ceste: neki pužuci na rukama i koljenima, drugi teturajući od gladi i umora, dok su neki padali krajnje iscrpljeni. Ipak, mnogi su ponovno ustajali, nastavili puzati ili kliznuli, ponovno pali, a onda opet produžili vući se dalje uz pomoć kolege u nevolji. Taj mi je beskonačni uspon ostao u strašnom sjećanju, kao onaj trenutak olakšanja, kada sam pred sobom spazio livadu podno prvih daruvarskih gradskih kuća. Stotine i stotine zarobljenika dovuklo se do livade i tamo se spustili u svježju zelenu i vlažnu travu. Kiša je padala cijelu noć, no vlaga livade nije nikome smetala. Glavno da nas puste na miru i da se možemo duže odmarati!

Iznenada kao da se pakao otvorio od galame, povika i psovki, te vrištanja žena koje smo čuli prije nego li su one stigle do nas kao snježna lavina. Daruvarske žene su takovom žestinom probile redove umornih stražara da ovi nisu stigli ni podići puške, a niti pucati u zrak. Mi smo gledali taj prizor pretrnuli od straha, dok do nas nisu doprli kreštavi glasovi žena upućeni stražarima: "U ratu smo hranili vas partizane! Sada hoćemo hraniti našu DJECU i MUŽEVE! Nahranit ćemo sve prijatelje i svakoga nam dragoga! Maknite se s puta! U stranu ili ćemo preko vas!" - Daruvarske su žene bile toliko odlučne u svom pothvatu da ih nitko od stražara nije uopće pokušavao spriječiti u njihovoj namjeri. Odlučile su pomoći jadnim zarobljenicima po svaku cijenu.

Daruvarčanke su uz pomoć gradske Antifašističke organizacije žena (AFŽ) organizirale do sada neviđenu i zajedničku akciju pomoći za nas zarobljene. Svjesne da su u pravu pokazale su to odlučnim pothvatom i na djelu!

Žene su uvijek pomagale i hranile partizane za vrijeme dugih godina rata, pa je sada došao čas da pomognu svome rodu. Stvarno su nam mnogo pomogle, te vjerojatno tako spasile živote mnogima. Mora da sam doživio čudo kad sam u jednoj ruci držao punu porciju tople juhe, a u drugoj velik komad bijeloga kruha. Jeo sam vrlo, vrlo polako uživajući u žvakanju svakog komadića kruha i u svakom gutljaju tople juhe. Potpuno sam zaboravio na to da sjedim na vlažnoj livadi, a po meni kišica lagano pada. Konačno mi je sinulo da je to prva hranu koju sam dobio nakon 11 dana u ratnom zarobljeništvu. Za svakoga od nas bila je velika svečanost u Daruvaru, te subote, 26. svibnja 1945.

* * * * *